

આજથી લગભગ છઠ્વીસ સો વર્ષ પહેલાં આચાર્ય પાણિનિએ અષ્ટાધ્યાયી નામનો સંસ્કૃતભાષાના વ્યાકરણનો ગ્રંથ રચ્યો હતો. સૂત્રશૈલીમાં લખાયેલા આ ગ્રંથમાં લગભગ ચાર હજાર જેટલાં સૂત્રોમાં (ટૂંકાં ટૂંકાં વાક્યોમાં) સમગ્ર સંસ્કૃત ભાષાનું વ્યાકરણ આવરી લેવામાં આવ્યું છે. આચાર્ય પાણિનિ પછી અંદાજે સો-દોઢસો વર્ષ પછી થયેલા મનાતા આચાર્ય કાત્યાયને આ સૂત્ર ઉપર વાર્તિકો રચ્યાં છે. આ વાર્તિકોમાં પાણિનિનાં સૂત્ર ઉપર વિમર્શ કરવામાં આવ્યો છે. એ પછી બીજાં સો-દોઢસો વર્ષના સમય પછી આચાર્ય પતંજલિ થઈ ગયા છે. તેમણે આ સૂત્રો અને વાર્તિકોનો આધાર લઈને મહાભાષ્ય નામે એક ભાષ્યગ્રંથ રચ્યો છે. આ મહાભાષ્યમાંથી પ્રસ્તુત પાઠનું વિષયવસ્તુ પસંદ કરવામાં આવ્યું છે.

આચાર્ય પતંજલિનો આ મહાભાષ્ય નામે જાણીતો ગ્રંથ વ્યાકરણશાસ્ત્રનો ગ્રંથ છે, છતાં તેમાં અમુક પ્રસંગો દરમિયાન સામાજિક, રાજનૈતિક, આર્થિક, વિજ્ઞાનના તથા ખગોળ, ભૂગોળ જેવા વિવિધ ભૌતિક વિજ્ઞાનના કેટલાક સિદ્ધાંતોના પણ ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઉલ્લેખો તે જમાનામાં પ્રચલિત જ્ઞાન-વિજ્ઞાનના વિસ્તારને સૂચવે છે.

સ્થાનેઽન્તતમઃ (પા. 1. 1. 49) એ પાણિનિના સૂત્ર ઉપરની ચર્ચા દરમિયાન માનવ દ્વારા કરવામાં આવતા પરસ્પરના વ્યવહારનો, ગુરુત્વાકર્ષણનો અને પૃથ્વી ઉપરના અગ્નિનો સૂર્યની સાથે જે સંબંધ છે તેની સ્વીકૃતિ આપતા સિદ્ધાંતોનું જે રીતે સૂચન થયું છે, તે પ્રસ્તુત પાઠમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે. ભાષાના વ્યાકરણનો વિચાર કરનાર ગ્રંથમાં વિવિધ શાસ્ત્રોને લગતી વાતોનો સંગ્રહ કરવાની આ રીત વિવિધ શાસ્ત્રોમાં પારંગત થવાની પ્રેરણા પૂરી પાડે છે. કોઈ એક શાસ્ત્રના વિદ્યાર્થી હોવા છતાં વિવિધ શાસ્ત્રોના સિદ્ધાંતોની જાણકારી વિદ્યાર્થીને હોવી ઘટે, એ કૌશલ્ય કેળવવાની પ્રેરણા મળે, એ માટે આ પાઠ અહીં પસંદ કરવામાં આવ્યો છે.

સંસારે વિવિધાઃ પદાર્થાઃ સન્તિ । તદ્વથા, સ્વર્ણ-લૌહાદયો ધાતવઃ, વટ-ખદિરાદયો વૃક્ષાઃ, ગો-ઘોટકાદયઃ પશવઃ ચ । એષુ પુનઃ પ્રત્યેકમપિ પદાર્થાઃ ભિન્નાઃ ભિન્નાઃ ભવન્તિ । તદ્વથા - સ્વર્ણ લૌહાત્ ભિન્નં ભવતિ । અથ ચ પ્રત્યેકઃ સુવર્ણખણ્ડઃ પરસ્પરમ્ આકારેણ પ્રકારેણ ચ ભિન્નઃ ભિન્નઃ ભવતિ ।

વસ્તુતઃ અસ્તિત્વરૂપેણ સત્તારૂપેણ વા એતે પદાર્થાઃ પરસ્પરં ભિન્નાઃ સન્તીતિ પ્રતીયન્તે । પરન્તુ પ્રત્યક્ષતઃ પરસ્પરં ભિન્નેષુ પદાર્થેષુ અપિ કિઞ્ચિદેકં સ્વાભાવિકમ્ આન્તર્યમપિ ભવતિ । તે તે પદાર્થાઃ યદા ક્રિયાયાં પ્રયુક્તાઃ ભવન્તિ, તદા અસ્ય પ્રતીતિઃ ભવતિ । અસ્ય સિદ્ધાન્તસ્ય ઉપદેશઃ દ્વાવિંશતિશતવર્ષેભ્યઃ પૂર્વમ્ આચાર્યેણ પતંજલિના સ્વકીયે વ્યાકરણમહાભાષ્યે કૃતઃ । તત્ર તે કથયન્તિ -

‘સમાજેષુ સમાશેષુ સમવાયેષુ ચાસ્યતામ્’ ઇત્યુક્તે નૈવ કૃશાઃ કૃશૈઃ સહાસતે, ન પાણ્ડવઃ પાણ્ડુભિઃ। યેષામેવ કિંચિદર્થકૃતમાન્તર્યં તૈરેવ સહાસતે।’ અર્થાત્ સામાજિકે વ્યવહારે ભોજનાર્થં નિમન્ત્રિતાઃ જનાઃ આકારતઃ પ્રકારતઃ ભિન્નાઃ ભિન્નાઃ ભવન્તિ। પરન્તુ યદા તેષાં ભોજનવિધૌ પ્રવૃત્તિઃ ભવતિ, તદા તે સ્વકીયમ્ આન્તરિકં સમાનત્વં પશ્યન્તઃ પરસ્પરં નિકટાસનાઃ ભવન્તિ। આકારેણ કશ્ચિત્ કૃશઃ જનઃ કૃશેન સહ ન તિષ્ઠતિ, ન તુ કશ્ચિત્ પીનઃ પીનેન સહ। પરન્તુ યેષાં કિઞ્ચિદર્થકૃતમ્ અર્થાત્ પ્રયોજનકૃતં સાદૃશ્યં ભવતિ, તત્ સાદૃશ્યમનુસરન્તઃ તે એવ પરસ્પરં નિકટાસનાઃ ભવન્તિ। માતુલકુલાઃ માતુલકુલૈઃ સહ, પિતૃવ્યાઃ પિતૃવ્યૈઃ સહ, ઉપવેશિનઃ ઉપવેશિભિઃ સહ તિષ્ઠન્તિ।

એવમેવ ગવાદીનાં પશૂનામપિ પ્રવૃત્તિર્ભવતિ। ગાવો દિવસં ચરિતવત્યો સાયંકાલે ગોષ્ઠેષુ સમાગત્ય યો યસ્યાઃ વત્સો ભવતિ તેન સહ શેરતે।

ગવાદીનામિવ અચેતનેષુ અપિ પદાર્થેષુ નિયમોઽયં દૃશ્યતે। તદ્વથા - લોષ્ટઃ ક્ષિપ્તો બહુવેગં ગત્વા નૈવ તિર્યગ્ ગચ્છતિ નોર્ધ્વમારોહતિ। સઃ પૃથિવ્યાઃ વિકારઃ વર્તતે ઇતિ કૃત્વા પૃથિવીમેવ આગચ્છતિ, સાદૃશ્યત્વાત્। તથા જ્યોતિષો વિકારઃ અર્ચિઃ આકાશદેશે નિવાતે સુપ્રજ્વલિતં નૈવ તિર્યગ્ ગચ્છતિ નાર્વાગારોહતિ। જ્યોતિષો વિકારો જ્યોતિરેવ ગચ્છત્યાન્તર્યતઃ।

એવમત્ર મહાભાષ્યકારાઃ માનવીયં વ્યાવહારિકં સિદ્ધાન્તમુપદિશન્તિ। તેન સહ ચ ગુરુત્વાકર્ષણસ્ય સિદ્ધાન્તં પાર્થિવાનેઃ સૂર્યેણ સહ સમ્બન્ધસ્ય ચ સિદ્ધાન્તં સૂચયન્તિ।

ટિપ્પણ

નામ : (પુંલિંગ) સિદ્ધાન્તઃ નિયમ, કાયદો (કોઈ એક સાચો અને સાબિત થયેલો નિશ્ચિત મત કે નિર્ણય)
ઉપદેશઃ બોધ, શિક્ષણ, નિર્દેશ **સમાજઃ** માનવોનો સમૂહ **સમાશઃ** સમાન ભોજનવાળા **સમવાયઃ** સમુદાય, મેળાવડો, સંમેલન **પાણ્ડુ** પીળાશ પડતો ધોળો રંગ (અહીં સફેદ ચામડીવાળા - ધોળા માણસને માટે આ શબ્દ વપરાયો છે.)
માતુલઃ મામા **પિતૃવ્યઃ** કાકા **લોષ્ટઃ** માટીનું ઢેકું **નિવાતઃ** પવન વગરની આકાશની જગા, પૃથ્વીથી ઘણો ઉપરનો ભાગ
(સ્ત્રીલિંગ) પ્રતીતિઃ ખાતરી, જ્ઞાન થવું તે **ક્રિયા** હલનચલન, સક્રિયતા

(નપુંસકલિંગ) આન્તર્યમ્ સમાનતા, અમુકના જેવું હોવાપણું **ગોષ્ઠેષુ** ગાયોના વાડાઓમાં

સર્વનામ : અસ્ય (પું. નપું.) આના યેષામ્ (પું. નપું.) જેઓનું

વિશેષણ : વિવિધાઃ (પદાર્થાઃ) જાતજાતના (પદાર્થો) **ભિન્નેષુ (પદાર્થેષુ)** જુદા જુદા (પદાર્થો)માં **કૃશઃ** પાતળો, દુબળો **પીનઃ** જાડો, સ્થૂળ **એકમ્ સ્વાભાવિકમ્ (આન્તર્યમ્)** એક સ્વાભાવિક (એવું સાદૃશ્ય), એક કુદરતી (સમાનતા) **સામાજિકે (વ્યવહારે)** સમાજને લગતા (વ્યવહાર)માં **નિમન્ત્રિતાઃ (જનાઃ)** તેડાવેલા (માણસો), નિમંત્રેલા (માણસો) **સ્વકીયમ્ આન્તરિકમ્ (સમાનત્વમ્)** પોતાનું આંતરિક - અંદર રહેલું (સમાનપણું) **પ્રયોજનકૃતમ્ (સાદૃશ્યમ્)** પ્રયોજન થકી કરવામાં આવેલું (સાદૃશ્ય-સમાન દેખાવાપણું) **ગવાદીનામ્ (પશૂનામ્)** ગાય વગેરે (પશુઓ)ના **અચેતનેષુ (પદાર્થેષુ)** અચેતન-જડ (પદાર્થો)માં **માનવીયં વ્યાવહારિકમ્ (સિદ્ધાન્તમ્)** માનવીય વ્યવહારને લગતા (સિદ્ધાન્ત)ને

અવ્યય : તદ્વથા જેમકે નૈવ નહિ જ અર્થાત્ એટલે કે **આકારતઃ** આકારથી, આકારને કારણે **પ્રકારતઃ** પ્રકારને કારણે **તિર્યગ્** ત્રાંસું, વાંકુંચૂકું **ઊર્ધ્વમ્** ઉપર તરફ **ઇતિ કૃત્વા** એમ કરીને **અર્વાક્** સામે, નીચેની બાજુ **આન્તર્યતઃ** સમાનતાને કારણે **અથ ચ** અને વળી

સમાસઃ સ્વર્ણ-લૌહાદયઃ (સ્વર્ણ ચ લૌહં ચ (-સ્વર્ણલૌહે, ઇતરેતર દ્વન્દ્વ), સ્વર્ણલૌહે આદિઃ યેષાં તે - બહુવ્રીહિ)। વટ-ખદિરાદયઃ (વટશ્ચ ખદિરશ્ચ -વટખદિરૌ, ઇતરેતર દ્વન્દ્વ), વટખદિરૌ આદિઃ યેષામ્ તે - બહુવ્રીહિ)। ગો-ઘોટકાયઃ (ગૌઃ ચ ઘોટકઃ ચ (-ગોઘોટકૌ, ઇતરેતર દ્વન્દ્વ), ગોઘોટકૌ આદિઃ યેષાં તે - બહુવ્રીહિ)। અસ્તિત્વરૂપેણ (અસ્તિત્વં રૂપં યસ્ય, તેન - બહુવ્રીહિ)। સત્તારૂપેણ (સત્તા રૂપં યસ્ય, તેન - બહુવ્રીહિઃ)। અર્થકૃતમ્ (અર્થેન કૃતમ્ - તૃતીયા તત્પુરુષ)। ભોજનવિધૌ (ભોજનસ્ય વિધિઃ, તસ્મિન્ - ષષ્ઠી તત્પુરુષ)। નિકટાસનાઃ (નિકટે આસનાનિ યેષાં તે - બહુવ્રીહિ)। પ્રયોજનકૃતમ્ (પ્રયોજનેન કૃતમ્ - તૃતીયા તત્પુરુષ)। માતુલકુલાઃ (માતુલં કુલં યેષાં તે - બહુવ્રીહિ)। અચેતનેષુ (અચેતનમ્ - અચેતનમ્, તેષુ - નન્ તત્પુરુષ)। આકાશદેશે (આકાશસ્ય દેશઃ, તસ્મિન્ - ષષ્ઠી તત્પુરુષ)।

કૃદંત : (ક.ભૂ.કૃ.) કૃતઃ કરવામાં આવેલો, કરેલો **નિમન્ત્રિતઃ** નિમન્ત્રિત, કોઈ કાર્યમાં બોલાવેલ **ક્ષિપ્તઃ** ફેંકેલો, ફેંકવામાં આવેલો **સુપ્રજ્વલિતમ્** સારી રીતે પ્રજ્વલિત થયેલું (સં.ભૂ.કૃ.) **સમાગત્ય** આવીને **ગત્વા** જઈને

ક્રિયાપદ : પ્રથમ ગણ (પરસ્મૈપદ) આ + રુઢ (આરોહતિ) ચઢવું, ઉપર જવું

દસમો ગણ (પરસ્મૈપદ) સૂચ્ (સૂચયતિ) સૂચવવું, સૂચના આપવી

વિશેષ

1. શબ્દાર્થ : **સ્વર્ણ-લૌહાદયો** ધાતવઃ સોનું, લોહું વગેરે ધાતુઓ **વટ-ખદિરાદયો** વૃક્ષાઃ વડ, ખેર વગેરે વૃક્ષો **ગો-ઘોટકાદયઃ** પશવઃ ગાય, ઘોડો વગેરે પશુઓ **પરસ્પરં ભિન્નાઃ** એકબીજાથી જુદા જુદા **સત્તારૂપેણ ભિન્નાઃ** સન્તીતિ સત્તાનાં (અસ્તિત્વના) રૂપમાં જુદા જુદા છે એમ **પ્રતીયન્તે** પ્રતીત થાય છે. **પ્રત્યક્ષતઃ** પ્રત્યક્ષ રીતે **ક્રિયાયાં પ્રયુક્તાઃ** ક્રિયામાં વપરાતા (થાય છે.) **દ્વાવિંશતિશતવર્ષેભ્યઃ પૂર્વમ્** બાવીસ સો વર્ષ પહેલાં **આચાર્યેણ પતંજલિના** આચાર્ય પતંજલિ દ્વારા **સ્વકીયે વ્યાકરણમહાભાષ્યે** પોતાના (રચેલા) વ્યાકરણમહાભાષ્ય નામના ગ્રંથમાં **આસ્યતામ્** **ઇતિ ઉક્તે** (જમવા) બેસો એમ કહેવામાં આવે ત્યારે **નૈવ કૃશાઃ કૃશૈઃ સહ આસતે** દુબળા માણસો દુબળા માણસની સાથે બેસતા નથી જ. **ન પાણ્ડવઃ પાણ્ડુભિઃ** ન તો ધોળા માણસો ધોળા માણસો સાથે **કશ્ચિત્** થોડું **અર્થકૃતમ્ આન્તર્યમ્** અર્થ (એટલે કે કોઈ હેતુ-પ્રયોજન)ને લઈને કરવામાં આવેલી છેકની નિકટતા **તૈઃ એવ સહ આસતે** તેમની જ સાથે બેસે છે. **ભોજનવિધૌ પ્રવૃત્તિઃ ભવતિ** જમવાની કામગીરીમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. **સમાનત્વં પશ્યન્તઃ** સમાનતા-નિકટતા જોતા **પરસ્પરમ્** પરસ્પર, આપસમાં **નિકટાસનાઃ** પાસે પાસે આસનવાળા **ભવન્તિ** થાય છે. બને છે. **આકારેણ કશ્ચિત્ કૃશઃ** આકારથી કોઈ દુબળો **પીનેન સહ** જાડાની સાથે **કિઞ્ચિત્ અર્થકૃતમ્** કોઈક અર્થ-હેતુ દ્વારા કરવામાં આવેલું **તં સાદૃશ્યમ્ અનુસરન્તઃ** તે સાદૃશ્યને અનુસરીને **ઉપવેશિનઃ ઉપવેશિભિઃ સહ તિષ્ઠન્તિ** પાડોશીઓ પાડોશીઓની સાથે બેસે છે. **ગાવઃ દિવસં ચરિતવત્યઃ** ગાયો આખો દિવસ ચરતી રહીને **યઃ યસ્યાઃ વત્સઃ ભવતિ** જે જેનું વાછરડું હોય છે **તેન સહ શરતે** તેની સાથે સૂઈ જાય છે. **બહુવેગં ગત્વા** ઘણા વેગથી (ઉપર) જઈને **નૈવ તિર્યગ્ ગચ્છતિ** તીરછું-ત્રાંસું નથી જતું **નોર્ધ્વમારોહતિ** નથી ઉપર તરફ જતું. **ઇતિ કૃત્વા** એમ કરીને **પૃથિવીમેવ આગચ્છતિ** પૃથ્વી તરફ જ આવે છે. **સાદૃશ્યત્વાત્** સાદૃશ્યના કારણે **એવમેવ** એવી રીતે જ **જ્યોતિષો વિકારઃ** જ્યોતિ-સૂર્યનો વિકાર **અર્ચિઃ** પ્રકાશનું કિરણ **આકાશદેશે** આકાશ પ્રદેશમાં, આકાશમાં **નાર્વાગારોહતિ** ન તો નીચેની બાજુએ ઊતરે છે. **જ્યોતિરેવ ગચ્છત્યાન્તર્યતઃ** તેથી જ્યોતિ તરફ જ જાય છે સમાનતાને કારણે **ગુરુત્વાકર્ષણસ્ય સિદ્ધાન્તમ્** ગુરુત્વાકર્ષણના સિદ્ધાંતને **પાર્થિવાનેઃ** પૃથ્વી ઉપરના અગ્નિનો **સૂર્યેણ સહ** સૂર્યની સાથેના **સમ્બન્ધસ્ય** સંબંધના

2. સંધિ : **સ્વર્ણાદયો** ધાતવઃ (સ્વર્ણાદયઃ ધાતવઃ)। **ચાસ્યતામ્** (ચ આસ્યતામ્)। **ઇત્યુક્તે** (ઇતિ ઉક્તે)। **સહાસતે** (સહ આસતે)। **કિઞ્ચિદર્થકૃતમાન્તર્યમ્** (કિઞ્ચિત્ અર્થકૃતમ્ આન્તર્યમ્)। **તૈરેવ** (તૈઃ એવ)। **સહાસતે** (સહ આસતે)। **પ્રકારતશ્ચ** (પ્રકારતઃ ચ)। **સાદૃશ્યમનુસરન્તઃ** (સાદૃશ્યમ્ અનુસરન્તઃ)। **પ્રવૃત્તિર્ભવતિ** (પ્રવૃત્તિઃ ભવતિ)। **ગાવો દિવસમ્** (ગાવઃ દિવસમ્)। **યો યસ્યાઃ** (યઃ યસ્યાઃ)। **પ્રસવો ભવતિ** (પ્રસવઃ ભવતિ)। **નિયમોઽયમ્** (નિયમઃ અયમ્)। **ક્ષિપ્તો બહુવેગમ્** (ક્ષિપ્તઃ બહુવેગમ્)। **નોર્ધ્વમારોહતિ** (ન ઋર્ધ્વમ્ આરોહતિ)। **જ્યોતિષો વિકારઃ** (જ્યોતિષઃ વિકારઃ)। **નાર્વાગારોહતિ** (ન અર્વાક્ આરોહતિ)। **જ્યોતિષો વિકારો** **જ્યોતિરેવ** (જ્યોતિષઃ વિકારઃ જ્યોતિઃ એવ)। **ગચ્છત્યાન્તર્યતઃ** (ગચ્છતિ આન્તર્યતઃ)।

સ્વાધ્યાય

1. અધોલિખિતેભ્યઃ વિકલ્પેભ્યઃ સમુચિતમ્ ઉત્તરં ચિનુત ।

(1) કેન રૂપેણ પદાર્થાઃ પરસ્પરં ભિન્નાઃ પ્રતીયન્તે ?

(ક) આકારેણ (ખ) સત્તારૂપેણ (ગ) મૂલ્યેન (ઘ) પ્રદેશરૂપેણ

(2) યદા પદાર્થાઃ ક્રિયાયાં પ્રયુક્તાઃ ભવન્તિ તદા કસ્ય પ્રતીતિઃ ભવતિ ?

(ક) સાદૃશ્યસ્ય (ખ) ભિન્નતાયાઃ (ગ) આકારસ્ય (ઘ) પ્રકારસ્ય

(3) સ્વર્ણાદયઃ : સન્તિ ।

(ક) પશવઃ (ખ) ધાતવઃ (ગ) મનુષ્યાઃ (ઘ) ભિન્નાઃ

- (4) પતજ્જલે: સ્થિતિકાલ: કતિ વર્ષેભ્ય: પૂર્વમસ્તિ ?
 (ક) દ્વાવિંશતિશતવર્ષેભ્ય: પૂર્વમ્ (ખ) વિંશતિસહસ્રવર્ષેભ્ય: પૂર્વમ્
 (ગ) દ્વિસહસ્રેભ્ય: વર્ષેભ્ય: પૂર્વમ્ (ઘ) શતેભ્ય: વર્ષેભ્ય: પૂર્વમ્
- (5) સમાશેષુ આસ્યતામ્ હત્યુક્તે કીદૃશા: જના: પરસ્પરં નિકટાસના: ભવન્તિ ?
 (ક) આન્તરિકં સમાનત્વં પશ્યન્ત: (ખ) આકારં પશ્યન્ત:
 (ગ) ભારં પશ્યન્ત: (ઘ) પદવીં પશ્યન્ત:

2. વિશેષ્યાનુસારં વિભક્તિવચનયુક્તમ્ ઉપયુક્તં વિશેષણપદં રિક્તસ્થાને લિખત ।

- (1) સંસારે પદાર્થા: સન્તિ । (વિવિધ)
 (2) વ્યવહારે ભોજનાર્થં જના: નિમન્ત્રિતા: । (સામાજિક)
 (3) એવમેવ પશૂનામપિ પ્રવૃત્તિર્ભવતિ । (ગવાદિ)
 (4) વ્યાવહારિકં સિદ્ધાન્તમુપદિશન્તિ । (માનવીય)
 (5) આકારેણ કશ્ચિત્ કૃશ: કૃશેન સહ ન તિષ્ઠતિ । (જન)

3. એકવાક્યેન સંસ્કૃતભાષાયાં ઉત્તરત ।

- (1) પરસ્પરં ભિન્નેષુ પદાર્થેષુ કીદૃશમ્ આન્તર્યં ભવતિ ?
 (2) કે નિકટાસના: ભવન્તિ ?
 (3) ગોષ્ઠેષુ ગાવ: કેન સહ શેરતે ?
 (4) લોષ્ટ: કસ્ય વિકાર: વર્તતે ?
 (5) પાર્થિવાગ્ને: કેન સહ સમ્બન્ધ: વર્તતે ?

4. વિસર્ગસન્ધિં પ્રયોજયત ।

- (1) સ્વર્ણાદય: ધાતવ:
 (2) કૃશૈ: સહાસ્તે
 (3) તૈ: એવ
 (4) પ્રકારત: ચ
 (5) નિયમ: અયમ્ દૃશ્યતે

5. રેખાઢ્ઢિતપદાનિ આધૃત્ય પ્રશ્નવાક્યં રચયત ।

- (કુત્ર, કૈ:, કસ્યા:, કસ્ય, કસ્માત્)
 (1) કૃશા કૃશૈ: સહાસતે ।
 (2) ગોષ્ઠેષુ સમાગત્ય યો યસ્યા: પ્રસવો ભવતિ તેન સહ ગાવ: શેરતે ।
 (3) સ: પૃથિવ્યા: વિકાર: વર્તતે ।
 (4) મહાભાષ્યકાર: સમ્બન્ધસ્ય સિદ્ધાન્તં સૂચયતિ ।

6. માતૃભાષાયામ્ ઉત્તરાણિ લિખત ।

- (1) સજ્જવોમાં સ્વાભાવિક સાદશ્ય કયા કારણથી હોય છે ?
 (2) અચેતન પદાર્થોમાં સાદશ્યનું કારણ શું હોય છે ?
 (3) જ્યોતિ ઉપર તરફ શા માટે જાય છે ?

પ્રવૃત્તિ

- સંસ્કૃત સાહિત્યના વૈજ્ઞાનિક ગ્રંથોનાં તથા તેમના રચયિતાનાં નામોનો સંગ્રહ કરો.